

Είναι δυνατόν οι ψυχολόγοι να βασανίζουν;

Του Φοίβου Κ. Θεολογίτη

Στις 22 Ιανουαρίου, ένας από τους δύο ψυχολόγους που σχεδίασαν και επέβλεπαν τις τεχνικές βασανιστηρίου, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν στον «Πόλεμο κατά του Τρόμου» των Η.Π.Α, κατέθεσε στο πλαίσιο της προπαρασκευαστικής δίκης των κατηγορουμένων που κρατούνται στο Guantánamo¹. Οι ακροάσεις της στρατιωτικής δίκης άρχισαν το 2008, ενώ το 2012 ξεκίνησαν οι δικαστικές διαδικασίες, και προχωράνε με εξαιρετικά αργούς ρυθμούς². Έτσι, εν έτη 2020, έφθασε η σειρά του ψυχολόγου, James Mitchell, να καταθέσει για τον ρόλο του στον σχεδιασμό των βασανιστηρίων. Πέρα από το σημαντικό γεγονός ότι ένα άτομο καλείται να καταθέσει για την πρακτική του βασανιστηρίου που σχεδίασε και επέβλεπε, ίσως ακόμα πιο σημαντικό είναι ότι ένας επιστήμονας θα λογοδοτήσει για τις πράξεις του, τις οποίες ακριβώς διέπραξε βασισμένος στην επιστήμη του. Τίθενται, λοιπόν, τουλάχιστον δύο ερωτήματα: ποιο ήταν το περιεχόμενο αυτής της πρακτικής και ποιος ο ρόλος της ψυχολογίας στην υλοποίησή της;

Στην πραγματικότητα, απαντώντας το πρώτο ερώτημα, θα είμαστε σε θέση να αρθρώσουμε μια απάντηση για το δεύτερο, και ομολογουμένως, πιο βαρύ ερώτημα. Με αυτό το σκεπτικό, δεν χρειάζεται να φλυαρήσουμε σε αυτό το σημείο. Τα βασανιστήρια περιελάμβαναν:

Παρατεταμένη Απομόνωση, για εβδομάδες, μήνες ακόμα και χρόνια.

Στέρηση Ύπνου, κάποιες φορές επιτρεπόταν μόνο δύο ώρες ύπνου την νύχτα, για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Αισθητηριακή Στρέβλωση, περιλαμβάνοντας την αισθητηριακή στέρηση (μέσω μασκών, γυαλιών) και την αισθητηριακή υπερφόρτωση (εξαιρετικά δυνατή μουσική, εξουθενωτικές υψηλές ή χαμηλές θερμοκρασίες)

Σεξουαλικό και Πολιτισμικό Εξευτελισμό, εξαναγκασμένη ούρηση (του ίδιου του ατόμου πάνω στον εαυτό του), εξαναγκασμένη γύμνια, σεξουαλικός ή θρησκευτικός εξευτελισμός, εξαναγκασμένη μίμηση γαβγίσματος.³

Πέρα από τα παραπάνω, το βασανιστήριο περιελάμβανε ακόμα τρεις βασικές τεχνικές. Ο τεχνητός πνιγμός (waterboarding), η γονατιστή θέση με δεμένα τα χέρια και καλυμμένα τα αυτιά και τα μάτια (short-shackling), και ο αυτο-προκαλούμενος πόνος (self inflicting pain). Ο αυτο-προκαλούμενος πόνος ήταν συνέπεια της «θέσης πρόκλησης στρες»: η αλυσόδεση στην ίδια θέση για ώρες ή κρατώντας ισορροπία με τεντωμένα τα χέρια πάνω σε ένα κουτί έχοντας ηλεκτρόδια συνδεδεμένα στο σώμα και με χυμένα νερά στο πάτωμα. Στο σημείο αυτό, το ουσιώδες που πρέπει να κρατήσουμε είναι το γεγονός ότι αυτές οι τεχνικές βασανιστηρίου δεν αφήνουν κανένα σημάδι στο σώμα. Η ανωτερότητά τους σε σχέση με τα σωματικά βασανιστήρια συνίσταται στο ότι καταφέρνουν να παρακάμψουν το δικαίωμα του habeas corpus, δηλαδή την αναγνώριση ότι ο κατηγορούμενος φέρει ένα σώμα το οποίο οφείλεται να παρουσιάζεται στο δικαστήριο σε καλή κατάσταση. Οι τεχνικές αυτές αφήνουν μόνο ψυχικά «σημάδια». Από τα ψυχικά «σημάδια», περνάμε στην δεύτερη ερώτηση που θέσαμε.

Οι παραπάνω τεχνικές ανήκουν στο λεγόμενο «ψυχολογικό βασανιστήριο». Η ονομασία του

είναι ιδιαίτερα εύστοχη, αφού περιγράφει τα ψυχολογικά «σημάδια» τα οποία αφήνει αυτό το βασανιστήριο, και ταυτόχρονα, συνειρμικά ανακαλεί την επιστήμη της ψυχολογίας, της οποίας φέρει αμετάκλητα την σφραγίδα. Η ιστορία της επισφράγισης του ψυχολογικού βασανιστηρίου από την επιστήμη της ψυχολογίας αρχίζει μετά τον Δεύτερο Π.Π. και διατρέχει όλη την ψυχροπολεμική εποχή, φθάνοντας έως το 2002.

Περιληπτικά, κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, η CIA συνεργάστηκε με γνωστικούς επιστήμονες, κυρίως ψυχολόγους, προκειμένου να δημιουργήσει μια επιστημονική τεχνική πρακτική, με την πίστη ότι έτσι θα αποκτούσε καλύτερο έλεγχο πάνω στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Μέσα από κρυφά κονδύλια, ανέθεσαν σε πανεπιστημιακούς καθηγητές το έργο να βρουν στοιχεία για την ανθρώπινη συμπεριφορά. Από την μια πλευρά, έχουμε τον Donald Hebb – ο οποίος θεωρείται από τους σημαντικότερους ψυχολόγους σήμερα και πατέρας της νευροψυχολογίας–, με την ανακάλυψή του των συνεπειών που μπορεί να έχει στην ανθρώπινη συμπεριφορά η αισθητηριακή στέρηση, προκαλώντας τεχνητή ψύχωση μέσα σε 24 έως 48 ώρες. Από την άλλη, έχουμε τον καρδιολόγο Lawrence Hinkle και τον νευρολόγο Harold Wolff, οι οποίοι ανακάλυψαν ότι η KGB βασάνιζε τους κρατούμενους της αναγκάζοντάς τους απλώς να στέκονται όρθιοι, και μετά από δικές τους έρευνες επιβεβαίωσαν ότι η παρατεταμένη για μέρες ακίνητη όρθια στάση προκαλούσε πρήξιμο των ποδιών και ψευδαισθήσεις κ.α.4

Αυτές οι δύο ανακαλύψεις ήταν οι σημαντικότερες που έγιναν από τον αμερικάνικο στρατό κατά την διάρκεια της έρευνάς του πάνω στον έλεγχο του μυαλού (mind control). Η έρευνα για τον έλεγχο του μυαλού χωρίστηκε κάποια στιγμή σε δύο παρακλάδια: το επιθετικό και το αμυντικό. Το επιθετικό οδήγησε τελικά στην δημιουργία του «KUBARK manual», ενώ το αμυντικό οδήγησε στην δημιουργία του προγράμματος SERE (Survival, Evasion, Resistance, Escape). Το SERE, με το οποίο θα ασχοληθούμε στην συνέχεια, αρχικά προοριζόταν για την εκπαίδευση των Αμερικάνων πιλότων, ώστε να αντισταθούν τα ψυχολογικά βασανιστήρια σε περίπτωση που έπεφταν στα χέρια του εχθρού (την περίοδο όπου αναπτύχθηκε το πρόγραμμα, γύρω στο 1954, ο εχθρός ήταν η Βόρεια Κορέα).5

Το SERE αποτελεί τον συνδυαστικό ιστό ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, ανάμεσα στα πρωτόλεια βήματα του ψυχολογικού βασανιστηρίου και την πιο ραφιναρισμένη του εκδοχή. Μερικούς μήνες μετά τον Σεπτέμβριο, διανύοντας πλέον τις αρχές του 2002, δύο ψυχολόγοι που επέβλεπαν την εκπαίδευση των στρατιωτών στο πρόγραμμα SERE σε μια σχολή της Αεροπορίας, θα αναλάβουν να δημιουργήσουν καινούργιες τεχνικές βασανιστηρίου για λογαριασμό των διευθυντών του Αντιτρομοκρατικού Κέντρου της CIA. Οι δύο ψυχολόγοι ήταν ο James Mitchell και ο Bruce Jessen, οι οποίοι έκαναν «reverse-engineering» τις τεχνικές του SERE, δηλαδή αντέστρεψαν τον αρχικό σκοπό του προγράμματος χρησιμοποιώντας τις τεχνικές του για την απόσπαση πληροφοριών. Βέβαια, η λογική της απλής αντιστροφής αποδείχτηκε αναποτελεσματική: «Όπως η Senate Armed Services Committee τόνισε αργότερα: οι μέθοδοι του SERE προερχόντουσαν, εν μέρει, από τις "εξαναγκαστικές μεθόδους που χρησιμοποιούνταν από την Κινέζικη Κομμουνιστική δικτατορία προκειμένου να αντλήσουν ψευδείς ομολογίες από τους Αμερικάνους κρατούμενους του πολέμου κατά την διάρκεια του Κορεάτικου Πολέμου", όχι για να συλλέξουν ακριβείς, νομικά ενακτές πληροφορίες».6

Polly Morgan, Carnevale (2011)

Η πρώτη δοκιμή των καινούργιων τεχνικών ανάκρισης έγινε με την σύλληψη του αρχηγού

της Al-Qaeda, Abu Zubaydah, τον Μάρτιο του 2002. Η ανάκριση έλαβε χώρα σε ένα «σκοτεινό τόπο» στην Ταϊλάνδη, και αρχικά την ανέλαβε ο Ali Soufan, ένας έμπειρος ανακριτής του FBI ο οποίος μιλούσε άπταιστα την αραβική γλώσσα. Σε αντίθεση με την τεχνική που θα ακολουθήσει ο Mitchell, η τεχνική του Soufan δεν περιελάμβανε βία, αλλά χρησιμοποιούσε την «προσέγγιση της πληροφορημένης ανάκρισης», η οποία στόχευε στην ανάπτυξη ενός αρχικού συναισθηματικού δεσμού ανάμεσα στον ερωτώμενο και τον ερωτηθέντα μέσα από πληροφορίες που συνέλεγε ο ανακριτής, όπως το πολιτισμικό υπόβαθρο και βιογραφικές λεπτομέρειες του ερωτηθέντα. Αυτή η τεχνική κατάφερε να αποσπάσει, για παράδειγμα, την κρίσιμη πληροφορία ότι ο Khalid Shaikh Mohammed ήταν ο ενορχηστρωτής της επίθεσης στους δίδυμους πύργους. Έπειτα, όμως, από σφοδρή απαίτηση του διευθυντή της CIA, George Tenet, ανέλαβε την ανάκριση ο Mitchell. Παρόλο που ο ίδιος ήταν υπέρμαχος των τεχνικών που χρησιμοποιούσε, πιστεύοντας ακράδαντα στην αποτελεσματικότητά τους, αυτές δεν απέδωσαν καρπούς, αν και διήρκεσαν για μέρες.⁷

Η περίπτωση του Abu Zubaydah μακράν από το να δείχνει την επιτυχία των ψυχολογικών βασανιστηρίων, περισσότερο καταδεικνύει την παταγώδη αποτυχία τους: τα ψυχολογικά βασανιστήρια όχι μόνο είναι χρονοβόρα, αλλά εξουθενώνουν το άτομο που υποβάλλεται σε αυτά, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να πει τίποτα ή να εφευρίσκει ψευδείς πληροφορίες. Πρέπει να πούμε, ωστόσο, ότι ανεξάρτητα από το εάν είναι ή όχι οικονομικά ασύμφορο ένα βασανιστήριο, κάθε πράξη βασανιστηρίου είναι ηθικά ανεπίτρεπτη⁸.

Παρά την αναποτελεσματικότητά τους, όμως, ειδικά συγκρίνοντάς τα με άλλες μη βίαιες τεχνικές, τα ψυχολογικά βασανιστήρια συνέχισαν να χρησιμοποιούνται από τις Η.Π.Α., ιδιαίτερα σε νομικά «κενούς» χώρους, όπως το Abu Ghraib και το Guantánamo Bay. Αν και θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε πως συνέχισε η πρακτική του ψυχολογικού βασανιστηρίου και τις νομικές μανούβρες και εφευρέσεις που πραγματοποίησε το νομικό συμβούλιο του κράτους υπό την προεδρεία του Bush, θα επικεντρωθούμε σε έναν άλλον θεσμό. Αυτός ο θεσμός είναι η American Psychological Association (APA), και όπως θα δούμε, στην περίπτωση της δεν έχουμε να κάνουμε με εφευρέσεις νομικών όρων και επιχειρημάτων, αλλά αντίθετα, με ανιαρές δικαιολογίες.

Καθώς άρχισε να γίνεται γνωστή η εμπλοκή ιατρικών επαγγελματιών στις ανακρίσεις των κρατουμένων, πολλές επαγγελματικές ενώσεις απάντησαν με την έκδοση ηθικών κωδίκων που απαγόρευαν στον εκάστοτε επαγγελματία να συμμετέχει ή να παρευρίσκεται σε βασανιστήρια. Η ένωση των ιατρών και η ένωση των ψυχιάτρων ακολούθησαν αυτήν την γραμμή. Αντίθετα, η ένωση των ψυχολόγων, η APA, υιοθέτησε μια πιο συνεργατική στάση απέναντι στα βασανιστήρια. Η ομάδα κρούσης που είχε δημιουργήσει το 2006 για να εξετάσει εάν είναι ηθικό για τους ψυχολόγους να συμμετέχουν στα βασανιστήρια, απεφάνθη ότι στα βασανιστήρια «[ο]ι ψυχολόγοι έχουν ένα σημαντικό και ηθικό ρόλο συμβάλλοντας στην συλλογή πληροφοριών οι οποίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην άμυνα του Έθνους μας και άλλων εθνών»⁹. Το 2008, έπειτα από εσωτερικές πιέσεις και συγκρούσεις, πέρασε ψήφισμα στο καταστατικό της ένωσης ότι: «οι ψυχολόγοι δεν θα εργάζονται σε συνθήκες στις οποίες άτομα κρατούνται εκτός ή κατά παράβαση του διεθνούς δικαίου [...] ή του Συντάγματος των Η.Π.Α., [...] εκτός εάν εργάζονται απευθείας με τα άτομα που κρατούνται ή για έναν ανεξάρτητο τρίτο εταίρο δουλεύοντας για να προστατέψουν τα ανθρώπινα δικαιώματα». Το 2010, πρόσθεσε μια υπό-παράγραφο σημειώνοντας ότι: «υπό καμία συνθήκη αυτή η διάταξη δεν πρόκειται να χρησιμοποιηθεί για να δικαιολογήσει ή να υπερασπιστεί την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων»¹⁰. Παρόλα αυτά, καμία από τις προαναφερθείσες προτάσεις δεν αποτελεί ρητή απόρριψη των

πράξεων του βασανιστηρίου.

Στα επόμενα χρόνια, η APA συνέχισε να κρατάει την ίδια στάση, εξισορροπώντας ανάμεσα στην παράβλεψη και την σιωπή. Η κατάσταση άλλαξε το 2014, όταν κυκλοφόρησε το βιβλίο ενός δημοσιογράφου σχετικά με το αντιτρομοκρατικό μένος των Η.Π.Α., στο οποίο απεκάλυψε την συνεργασία της ηγεσίας της APA με κυβερνητικούς ιθύνοντες με σκοπό την εμπλοκή ψυχολόγων σε βίαιες ανακρίσεις¹¹. Έπειτα, η APA ανέθεσε στον ανεξάρτητο δικαστή David Hoffman, το έργο να ερευνήσει τους ισχυρισμούς του βιβλίου, ιδιαίτερα για την περίοδο 2002-2005. Η έρευνα τελείωσε τη 2015, επιβεβαιώνοντας την συνεργασία και την συγκάλυψη των αρχηγικών μελών της APA με την CIA και άλλες κυβερνητικές οντότητες¹². Λόγω των νέων αποκαλύψεων, τον Αύγουστο του ίδιου έτους, προχώρησε στην σύνταξη και την ψηφοφορία ενός νέου κώδικα ηθικής δεοντολογίας. Σε αυτόν τον νέο κώδικα απαγόρευε πλέον ρητά οποιαδήποτε πράξη πρόκλησης βλάβης. Απαγόρευε, επίσης, την «στελέχωση, επικουρία, ή άλλον τρόπο εμπλοκής σε βασανιστήριο, ορισμένο ως οποιαδήποτε πράξη από την οποία σοβαρός πόνος ή ταλαιπωρία, είτε σωματική είτε ψυχική, προκαλείται σκόπιμα σε ένα άτομο, ή οποιαδήποτε άλλη βάνουση, απάνθρωπη, ή μειωτική συμπεριφορά»¹³. Κατ' επέκταση, ο κώδικας απαγορεύει την παρουσία και συμμετοχή ψυχολόγων σε χώρους κράτησης, όπως το Guantanamo Bay¹⁴.

Με βάση τα παραπάνω, γίνεται φανερό ότι μόνο πολύ πρόσφατα, η APA απαγόρευσε ρητά κάθε ανάμειξη σε βασανιστήρια, οποιωνδήποτε ψυχολόγων, είτε στρατιωτικών ψυχολόγων είτε όχι. Οπότε, προκαλεί παραπάνω από ένα ελαφρύ μειδίαμα, η κραυγή του εκπροσώπου επικοινωνίας, ο οποίος δήλωνε ότι: «η APA έχει μια μακρά ιστορία απαγόρευσης του βασανιστηρίου. Από το 1985, η APA έχει εκδώσει πολυάριθμες πολιτικές καταδικάζοντας το βασανιστήριο, οι οποίες έχουν επανεπικυρωθεί και βελτιωθεί ανά τα χρόνια»¹⁵. Όπως είδαμε, κάτι τέτοιο πόρρω απέχει από την αλήθεια: η APA, όχι μόνο δεν καταδίκασε τις πράξεις βασανιστηρίου, αλλά τις συγκάλυψε για μεγάλο χρονικό διάστημα, δικαιολογώντας την συνέχισή τους προς όφελος του κράτους των Η.Π.Α.

Παρά τις επικρίσεις που μπορούν να γίνουν για την αμαυρωμένη ιστορία της APA, αυτή δεν παύει να είναι μια επαγγελματική ένωση των ψυχολόγων σε μια μόνο χώρα, και έτσι η κριτική μας δεν θα πρέπει να αναλωθεί αποκλειστικά στα πεπραγμένα της. Θα πρέπει μάλλον να προσανατολιστούμε στην κριτική και εξέταση της ίδιας της επιστήμης της ψυχολογίας, του συνόλου των γνώσεων και των πρακτικών της. Προς αυτόν τον σκοπό, μπορούμε να παρακολουθήσουμε την στάση που κράτησε ο James Mitchell. Από την μια, η περίπτωση του Mitchell είναι χαρακτηριστική της «κοινοτοπίας του κακού», αφού σε μια συνέντευξή του, πριν από μερικά χρόνια, εξακολουθούσε να υπερασπίζεται τις πράξεις του, θυμίζοντας τον Eichmann, με αυτά τα λόγια: «Είμαι απλά ένας τύπος στον οποίο ζητήθηκε να κάνει κάτι για την πατρίδα του από τα πιο υψηλά υφιστάμενα άτομα της κυβέρνησης, και έκανα ό,τι καλύτερο μπορούσα»¹⁶. Από την άλλη, η περίπτωση του Mitchell δείχνει τις δυνατές συνέπειες της εργαλειακής χρήσης της ψυχολογίας. Ο ίδιος το αναγνώριζε αυτήν την εργαλειακή χρήση λέγοντας για το βασανιστήριο του Abu Zubaydah ότι: «η μέθοδος μου είναι πιο αποτελεσματική [...] [ο Zubaydah] θα γίνει απολύτως συνεργάσιμος χωρίς εμείς να χρειαστεί να κάνουμε τίποτα [...] Αυτό είναι επιστήμη» [16]. Πράγματι, αυτό είναι επιστήμη: το ψυχολογικό βασανιστήριο είναι μια δυνατότητα της επιστήμης της ψυχολογίας, όταν οι γνώσεις και οι πρακτικές της χρησιμοποιούνται εργαλειακά από τους ψυχολόγους.

The Scream, Edvard Munch (1893)

Συμπερασματικά, η American Psychological Association έχει επιτέλους θέσει τις δεοντολογικές προϋποθέσεις για την απαγόρευση της συμμετοχής των ψυχολόγων σε βασανιστήρια, ψυχολογικά ή σωματικά. Αυτό, όμως, δεν αλλάζει το γεγονός ότι η ψυχολογία ως επιστήμη συνέβαλε στην δημιουργία των ψυχολογικών βασανιστηρίων παρέχοντας τις γνώσεις της για την ανθρώπινη συμπεριφορά. Έτσι, τι άλλο μπορούμε να πούμε, παρά μόνο να επαναλάβουμε τα λόγια της Hannah Arendt για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, στα οποία συγκαταλέγεται το Guantánamo, ότι:

«δεν προορίζονται μόνο για την εξολόθρευση και τον ευτελισμό των ανθρώπων: χρησιμεύουν και για το φρικτό πείραμα που σκοπεύει στην κατάργηση, μέσα σε επιστημονικά ελεγχόμενες συνθήκες του ίδιου του αυθορμητισμού σαν έκφραση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και στην μετατροπή της ανθρώπινης προσωπικότητας σε απλό αντικείμενο, κάτι χειρότερο απ' τα ζώα [...] Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης είναι τα εργαστήρια όπου δοκιμάζονται οι αλλαγές της ανθρώπινης φύσης, και η φρίκη τους δεν είναι υπόθεση που αφορά μόνο τους κρατούμενους κι αυτούς που τα διοικούν σύμφωνα με αυστηρά «επιστημονικά» κριτήρια. Είναι υπόθεση όλων των ανθρώπων. Τα βάσανα — που ήταν πάντα πάρα πολλά στη γη — δεν είναι η ουσία του προβλήματος, ούτε ο αριθμός των θυμάτων. Επίκεντρο είναι η ανθρώπινη φύση»¹⁷

Το Guantánamo, σύμφωνα με την Arendt, είναι ψυχολογικό εργαστήριο στο οποίο δοκιμάζονταν οι αλλαγές πάνω στην ανθρώπινη συμπεριφορά, ήταν οι τόποι όπου τα άτομα γινόντουσαν τα πιο κατάλληλα αντικείμενα προς ψυχολογική μελέτη. Αλλά, την ίδια στιγμή, και οι ίδιοι οι ψυχολόγοι στο Guantánamo και στους «σκοτεινούς τόπους», γινόντουσαν και αυτοί αντικείμενα, μη όντας τίποτα παραπάνω από απλά «γρανάζια» της κυβέρνησης. Ο Mitchell και ο Jessen δεν θα πρέπει να θεωρηθούν μεμονωμένες περιπτώσεις, αλλά μέρος της μακρόχρονης ιστορίας της ψυχολογίας (από το 1950, αλλά θα μπορούσαμε να πούμε και νωρίτερα, με την συμβολή τους στο Ολοκαύτωμα) της εξυπηρέτησης και υπακοής στην εξουσία. Το ζήτημα δεν είναι η βεβαιότητα αυτών των ψυχολόγων στην αποτελεσματικότητα των τεχνικών τους και στην ηθικότητα των πράξεων τους: γιατί, αυτά τα δύο είδη βεβαιότητας χαρακτηρίζουν την εργαλειακότητα της γνώσης σε κάθε γραφειοκρατική οργάνωση¹⁸.

Το ζήτημα είναι η ίδια η θέση της ψυχολογίας και τον ρόλο των ψυχολόγων στην κοινωνία.

Η κατάθεση, λοιπόν, ενός ψυχολόγου ο οποίος αποτέλεσε έναν από τους ενορχηστρωτές του ψυχολογικού βασανιστηρίου, συνιστά αφορμή για να σκεφτούμε κριτικά τον ρόλο των ψυχολόγων και την θέση της ψυχολογίας στην κοινωνία. Με αυτόν τον τρόπο, ίσως καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι χρειαζόμαστε μια ψυχολογία για τα υποκείμενα, και όχι για τα επιστημονικά αντικείμενα (πχ. κίνητρα, συμπεριφορά, ψυχιατρικές κατηγορίες κ.α.), μια ψυχολογία για τους υποτελείς αυτού του κόσμου, και όχι για την εξουσία.

¹The Guardian, 22.1.2020.

²The Guardian, 2.2.2019.

³Stephen Soldz (2008). Healers or Interrogators: Psychology and The United States Torture

Regimes, *Psychoanalytic Dialogues: The International Journal of Relational Perspectives*, 18:5, 592-613, σσ. 595.

4Alfred McCoy (2012). *Torture and Impunity: The U.S. Doctrine of Coercive Interrogation*, The University of Wisconsin Press, London, σσ. 19-20.

5McCoy (2012), *Ο.π.*, σσ. 21.

6McCoy (2012), *Ο.π.*, σσ. 35, έμφαση δική μας.

7McCoy (2012), *Ο.π.*, σσ. 36-37.

8J.J. Wisniewski & R.D. Emerick (2009). *The Ethics of Torture*. New York: Continuum

9Sordz (2008), *Ο.π.*, σσ. 600.

10Ashley J. Malin (2012). *Psychologists at Guantánamo Bay: Can their Ethical Violations be Justified?*, *Journal of Ethics in Mental Health*, peer reviewed submission, σσ. 3. Διαθέσιμο εδώ: https://jemh.ca/issues/v7/documents/JEMH_Vol7PsychologistsatGuantanamoBay.pdf .

11James Risen (2014). *Pay any Price: Greed, power, and endless war*, Houghton Mifflin Harcourt.

12 Mindwise, 24.4.2019.

13 Κώδικας ηθικής δεοντολογίας της American Psychological Association, άρθρο 3.04 β.

14Επιστολή του προέδρου της APA, προς τον Donald Trump.

15Δήλωση του Kim I. Mills, ως αντίδραση στον δικαστικό συμβιβασμό των James Mitchell και John Jessen, έπειτα από μήνυση που τους έγινε, το 2015, από ένα πρώην θύμα των βασανιστηρίων τους. Σχετικά με την μήνυση, περισσότερες πληροφορίες μπορούν να

βρεθούν εδώ.

16Συνέντευξη του ίδιου, The Guardian, 18.4.2019.

17Hannah Arendt, Το Ολοκληρωτικό Σύστημα, Το τρίτο μέρος από το έργο πηγές του Ολοκληρωτισμού, Ευρύαλος, 1988, σσ. 220 και 249.

18Zygmunt Bauman (1994). Και πάλι μόνοι: Η ηθική μετά την βεβαιότητα, Έρασμος, Αθήνα, σσ. 22-23.

Κεντρική εικόνα: Jackson Pollock, The She-Wolf, 1943